

Kazimieras GAIVENIS

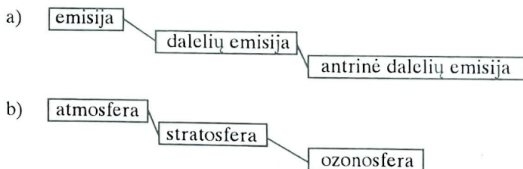
KELETAS MINČIŲ APIE TERMINŲ STANDARTIZACIJĄ

Terminų standartizacija per pastaruosius dvejus trejus metus parodė, kad šio darbo sėkmė daugiausia priklauso nuo to, kaip standartų rengėjai supranta terminus, kokius žodžius ir jų junginius laiko terminais, kaip juos parenka, sistemina, klasifikuoja ir apibrėžia. Be to, terminų standartų rengėjai dažnai daro dar ir vieną metodinę klaidą, būtent: jiems atrodo, kad rengiant kurios nors srities standartą, terminija turi būti iš naujo persvarstoma ir pertvarkoma, gerus terminus keičiant dar geresniais. Iš tikrųjų taip daryti nereikia, nes terminus iš esmės gali norminti tik atitinkamos terminologijos komisijos, o ne pavieniai terminų standartų rengėjai. Apibrėžiant terminus dažniausiai pasirenkami 3 skiriamieji šios sąvokos požymiai, būtent: 1) mokslinis sąvokos pobūdis; 2) tiksliai apibrėžta reikšmė ir 3) sąvokos specialumas. Nei vienas šių požymių dar neišreiškia šiuolaikinės termino sampratos. Pavyzdžiui, niekas neabejoja, kad galima kalbėti apie sporto terminiją, bet dauguma šios srities sąvokų nėra mokslinės. Sąvokos specialumas yra jos profesinės vartosenos požymis. Tačiau jis taip pat nenulemia žodžio priklausymo terminijai, nes profesinėje kalboje yra ne tik terminų, bet ir profesionalizmo, žargonybių ir kitokių žodžių. Taigi terminus nuo paprastų žodžių (neterminų) skiria ne vienas kuris požymis, bet kelių jų visuma. Terminas yra ne koks ypatingas žodis ar žodžių junginys, bet žodis ar žodžių junginys, turintis ypatingą sąvokos įvardijimo, arba nominatyvinę, funkciją. Todėl iš daugybės bendrinėje kalboje esamų gramatinių sinonimų terminijai reikia parinkti tik tinkamiausius. Pavyzdžiui, galima pasakyti *batų šepetys*, *šepetys batams*, *batų valymo šepetys*, *batų valomasis šepetys*, *šepetys batams valyti* ir t.t. Visi šie sinonimai iš esmės neprieštarauja gramatikos normoms, bet terminijai ir terminų standartams šiuo atveju geriausiai tinka tik *batų šepetys* – paskirtį reiškiantis kilmininkinis žodžių junginys. Todėl terminolo-

gai, aprobuodami terminų standartus, ilgus ir įvairiais linksniais išreikštus pavadinimus dažnai pataiso ir pertvarko.

Terminijoje sudėtinės sąvokos paprastai įvardijamos keliažodžiais terminais. Pavyzdžiui, 1993 m. aprobuotų dešimties terminų standartų imtyje iš viso buvo 908 terminai. Iš jų 230 vienažodžių, 468 – dvižodžiai, 150 – trižodžių, 39 – keturžodžiai, 13 – penkiažodžių, 6 – šešiažodžiai ir 2 – septynžodžiai¹. Palyginę šią imtį su 9.016 standartų terminų imtimi iš rusiškų technikos terminų standartų², pamatytume, kad mūsų terminai yra šiek tiek trumpesni. Rusiškuose terminų standartuose vienažodžių terminų yra 10,16% (mūsų – 25,3%), dvižodžių – 36,16% (mūsų – 51,5%), trižodžių – 26,99% (mūsų – 16,5%), keturžodžių – 15,54% (mūsų – 4,2%), penkiažodžių – 6,48% (mūsų – 1,4%), šešiažodžių – 2,96% (mūsų – 0,6%), septynžodžių – 0,84% (mūsų – 0,2%)³. Žinoma, šis palyginimas gali būti tik apytikris, nes imtys yra skirtingo dydžio. Tačiau šiaip ar taip iš šio sugretinimo matyti, kad mūsų standartų terminai trumpumu neatsilieka nuo kai kurių kitų kalbų terminijos.

Praktinėje terminų tvarkybos veikloje paprastai skiriamos dvi sąvokų santykių rūšys: hierarchiniai ir nehierarchiniai santykiai. Dažniausi hierarchiniai santykiai yra giminės-rūšies ir visumos-dalies santykiai. Pirmieji santykiai terminijoje yra keliskart dažnesni negu antrieji. Abeji šie santykiai gali būti iliustruojami laiptinėmis diagramomis, pvz.: a) giminės-rūšies santykiai ir b) visumos-dalies santykiai:

¹ Ačiū statistinius duomenis pateikusiai asist. A. Norcikaitei.

² В о л к о в а И. Н. О краткости стандартизованного термина // "Научно-техническая терминология". М., 1989. 4. С.13.

³ Likusieji terminai turi jungtukinių dėmenų.

Terminų standartų projektuose dvižodžiai sudėtiniai terminai, kurių pagrindiniu dėmeniu nurodoma visuma – mašina, įrenginys, prietaisas, o šalutiniu – jos dalis (detalė), kartais netiksliai įvardijami “būdvardis su priesaga *-inis, -ė* + daiktavardžio vardininkas” tipo terminais, pvz.: *pavarinis* → *pavaros sraigtas*, *automobilinis* → *automobilio variklis* ir pan. Tokių terminų dėmenys reikštinis vadinamuoju visumos ir dalies santykio kilmininku. Rūšiai skirti mūsų kalboje vartojamos kai kurios gramatinės priemonės. Viena jų – būdvardžių ir dalyvių įvardžiutinės formos. Šias formas turi ne visos mūsų tarmės, todėl pasitaiko žmonių, kurie jų nepripažįsta ir terminijoje. Iš tiesų dažnai nelengva būna nustatyti, ar reikia terminui įvardžiutinės formos, ar – nereikia. Tačiau apskritai šios formos terminijai reikalingos. Jos rodo *n u o l a t i n ę* rūšinę skiriamąją ypatybę. Pavyzdžiui, *gyvenamasis namas* tam tikru laiku gali būti negyvenamas, bet vis tiek jis yra vadinamas *gyvenamuoju namu*. *Geriamojo vandens* dabar gali niekas negerti, bet jis vis tiek bus *geriamasis vanduo*, t.y. tam tikros kokybės vanduo. “Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje” (V., 1994) pažymima, kad įvardžiutinių ir paprastųjų būdvardžių formų priešprieša nėra labai ryški ir nuosekli, duodama pavyzdžių ir iš terminijos, pvz.: *saldus* ir *rūgštus pienas*, bet *saldieji* ir *kartieji pipirai*, *juodieji* ir *baltieji serbentai* ir kt. (p. 175). Iš tikrųjų ir šviežiam, ir rūgščiam pienui pavadinti nereikia įvardžiutinės būdvardžio formos, nes įvardijama laikina sąvokos ypatybė. Be to, terminijoje rūšinės priešpriešos gali būti reiškiamos ne tik antonimais, bet ir kitokiais rūšiniais terminais, pvz.: *baltoji nykštukė* (žvaigždė) – *juodoji nykštukė* (žvaigždė); *juodieji metalai* – *spalvotieji metalai*; *juodoji rinka*, *baltieji suodžiai*, *baltosios eilės* – rūšinių priešpriešų išvis nėra. Įvardžiutinių formų terminijoje nereikia tik tada, kai rūšinis pažymins turi dar savo prieveiksminį pažyminį, pvz.: *lengvasis betonas* (vok. *Leichtbeton*, angl. *light-weight concrete*), bet *ypatingai lengvas betonas* (vok. *besonders leichtes Beton*, angl. *very light concrete*). Apskritai terminų standartų projektuose įvardžiutiniai būdvardžiai ir dalyviai vartojami apynormaliai, bet pasitaiko atvejų, kai jų trūksta ir kai vartojama per daug.

Kai kurie terminų standartų rengėjai trūkstamus lietuviškus terminus verčia iš kitų kalbų ir mano, kad terminų vertimas yra kitakal-

bių atitikmenų ir prasmės, ir formos perteikimas. Iš tikrųjų terminų vertimas yra tik prasmės (terminologinės reikšmės) perteikimas, o terminų formos sutapimas arba nesutapimas priklauso nuo kalbų giminiskumo. Pavyzdžiui, angliško standarto pavadinimas yra “Asphalt Concrete Mixtures and Asphalt Concrete for Road Construction”. Jį verčiant būtina vartoti ne anglišką konstrukciją kartojantį pavadinimą “Asfaltbetonio mišiniai ir asfaltbetonis automobilių keliams”, bet originalų lietuvišką žodžių junginį (“Automobilių kelių asfaltbetonis ir jo mišiniai”).

Pagal Lietuvos Respublikos standartą “Terminologijos principai ir metodai” (Lietuvos RST 1115–90) terminologijos sąvokų apibrėžimo tikslai yra keli: 1) sąvokos apibūdinimas tam tikru abstrakcijos lygmeniu; 2) tos sąvokos atskyrimas nuo gretimų sąvokų; 3) sąvokos santykių su kitomis sąvokomis nustatymas, siekiant nurodyti jos vietą sistemoje; 4) sąvokos išskyrimas, siekiant norminti terminus. Praktiniame terminologijos darbe dažniausiai vartojami intensiniai ir ekstensiniai apibrėžimai. Pirmaisiais apibrėžimais nurodoma artimiausia gimininė sąvoka, kuri jau yra apibrėžta arba visiems žinoma, ir požymiai, apibūdinantys sąvoką kaip tos giminės rūšį (a). Antraisiais apibrėžimais išvardijamos vienam abstrakcijos lygmeniui priklausančios rūšinės sąvokos (b). Pvz.:

a) *bibliografinis įrašas* – nustatyta tvarka pateikti bibliografiniai ir kiti duomenys apie dokumentą (jo dalį ar grupę dokumentų), pagal kuriuos jis atpažįstamas ir ieškomas kataloge⁴;

b) *žemės metalai* – Al, Sc, Y, La⁵.

Terminų standartams būdingesni pirmojo tipo apibrėžimai, o antrojo tipo apibrėžimų pasitaiko tik terminų žodynuose. Intensiniai dažniausiai yra klasikiniai apibrėžimai *definitio per genus proximum et differentiam specificam*. Šiuose apibrėžimuose rūšiniu skirtumu gali eiti ne vienas, bet keli požymiai. Taip yra todėl, kad kartais neįmanoma rasti vienintelio požymio, kuris apibrėžiamąjį objektą skirtų nuo visų kitų objektų ir iš esmės atskleistų jo turinį.

Terminų apibrėžimų klaidos standartuose dažniausiai kyla iš neteisingo apibrėžiamosios ir apibrėžiančiosios sąvokų santykių suvo-

⁴ LST 1350: 1994 projektas.

⁵ D a u k š a s K. Chemijos žodynas. V., 1960.

kimo. Pavyzdžiui, optikos termino *lęšis* negalima apibrėžti taip: “Lęšis – optikos prietaisas, apribotas dviem iškilais paviršiais”. Čia pasirinktas skiriamasis požymis “du iškili paviršiai” būdingas tik daliai lęšių. Jų paviršių yra visokių: abu iškili, abu įgaubti, vienas plokščias, kitas iškilas, vienas įgaubtas, kitas iškilas ir t.t. Taigi tikslesnis *lęšio* apibrėžimas galėtų būti toks: “Lęšis yra optikos prietaisas su dviem šviesos spindulius laužiančiais paviršiais”.

Ydingasis apibrėžimų ratas atsiranda tada, kai objektas apibrėžiamas sąvoka, kuri pati pasidaro aiški tik iš apibrėžiamosios sąvokos. Pavyzdžiui, terminų *narkotikai* (a) ir *narkozė* (b) negalima apibrėžti taip: a) “vaistinės medžiagos, sukeliančios narkozę”, jeigu b) “organizmo būseną, kurią sukelia narkotikai”.

Terminų negalima apibrėžti skirtingų kategorijų arba nesuderinamų prasmių žodžiais, pvz.: *valkšnumas* – “atvejis, kai kietasis kūnas plastiškai deformuojasi nuo ilgalaikės apkrovos arba įtempimų”. Terminas *valkšnumas* rodo nuolatinę medžiagos ypatybę, o žodis *atvejis* pavadina tik pavienį ir atskirą įvykį. Taigi tokį apibrėžimą reikia taisyti, pvz.: *valkšnumas* – kietojo kūno savybė plastiškai deformuotis nuo ilgalaikės apkrovos arba įtempimų”.

Kartais teigiama, kad ydingi vadinamieji neigiamieji apibrėžimai. Tačiau terminologijoje ne visada jie yra klaidingi. Neigiamieji apibrėžimai vartotini tais tvejais, kai termino turinio (sąvokos) esmę sudaro neigiamas požymis, pvz.: *nepataisomoji yda* – yda, kurios techniškai pataisyti negalima, o ekonomiškai – netikslinga.

Terminų standartų apibrėžimuose nevartotini painūs sudėtiniai sakiniai, taip pat įvairūs modaliniai žodžiai bei kiti įterpiniai, pvz.: *paprastai, išimtinai, pagrindinai, palyginti, visų pirma* ir kt.

Baigiant norėtusi pabrėžti, kad mūsų terminų standartizacijos patirtis dar nedidelė. Mes dar tik mokomės šio įdomaus ir perspektyvaus terminų tvarkybos darbo. Todėl Lietuvos standartizacijos tarnyba turėtų leisti daugiau laikinų terminų standartų, o terminų standartų rengėjai turėtų daugiau domėtis seniai šį darbą dirbančių šalių patirtimi.